

Әдебиеттер тізімі

1. Антропидиця: Монография / Б.Е. Колумбаев. – Караганда: Изд-во Кар-го нац.-исслед. ун-та им. акад. Е.А. Букетова, 2024. – 13с
2. Кант И. Сочинения в 6 томах, 4 – том. - М., 1963 -124с.
3. Абай. Қалың елім қазағым: Шығармалары. – Алматы. 1995ж -73б.
4. Шәкәрім. Үш анық. Жалын. – Алматы. 1998.-34 -бет.

УДК: 1.159.9

ДЕСТРУКТИВТІ АҒЫМДАР ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ЖАСТАРҒА ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ТҮРҒЫДАН ӘСЕРІ

Аменова Я.Р.

философия және мәдениет теориясы кафедрасының студенті

Байбосұнов Д.Б.

философия және мәдениет теориясы кафедрасының аға оқытушысы, Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университеті, Қарағанды, Қазақстан
e-mail: amenovayasmina7@gmail.com

Деструктивті ағымдар - біршама күрделі тақырып болып табылады, өйткені табынушылықты құрайтын нәрсе өте даулы және субъективті. Теріс ағымдық қауымдастықтар кейде деструктивті ағым мен діннің арасында кішкентай ғана шекара сыза алады. Кейбір табынушылық мүшелері өздерінің еркімен қатысатынын және бақытты өмір сүретінін талап етуі мүмкін, бұл консенсусты одан әрі қиындатады. Қазіргі қоғамда, әсіресе жастар арасында культтерге деген қызығушылықтың артуы үрей туғызуда. Бұл құбылыс жаңа болмаса да, діни-саяси ағымдардан бастап, сән үрдістеріне дейін өмірдің әртүрлі салаларына еніп, жаңа өлшемдер мен формаларға ие болып жатыр. Бұл мақалада дін, сондай-ақ психология тұрғысынан культтерді жан-жақты талдау, олардың жастарға тигізетін әсеріне баса назар аударылған.

«Деструктивті ағым» анықтамасынан бастасак, бұл тіркес мынадай мағынаға ие: «әдеттен тыс немесе типтік емес нанымдармен, сыртқы әлемнен оқшаулануымен және авторитарлық құрылыммен сипатталатын діни немесе квази діни топ. Деструктивті ағым мүшелері өте тығыз, жақсы ұйымдасқан, жасырын және бөтен адамдарға дұшпандық сезімін танытады». Және бұл этимологияда «культ» сөзінің ең алғашқы қолданылуымен қатар келеді. XVII ғасырдың басында құдайға құрмет көрсету әрекетін сипаттайтын жазбаларда пайда болған бұл сөз сол сәттен бастап термин ретінде әлдеқайда күрделі, қорқынышты және кең таралған нәрсеге айналды. «Культ» және «деструктивті ағым» терминдері, күрделі және дамып келе жатқан семантикалық тарихы бар болып табылады. Бастапқыда діни ғибадат жүйесін білдірген сөздер уақыт өте келе теріс мағыналарға ие болды, себебі XX ғасырдағы деструктивті культтермен байланысты қайғылы оқиғалар орын ала бастады [1].

Бүгінгі таңда бұл екі термин нақты діни немесе рухани нанымдармен, көшбасшыға тым таңданыспен, сондай-ақ заманауи үрдістер мен субмәдениеттермен сипатталатын әртүрлі топтарды сипаттау үшін қолданылады. Яғни, бұл екі термин бір-бірімен тек мағынасы бойынша ғана емес, барлық ұғым жағынан өте тығыз байланысты.

Көптеген деструктивті ұйымдардың ортақ белгілері бар:

Оларды әдетте топ мүшелері сөзсіз табынатын харизматикалық тұлға басқарады.

Ұйым мүшелері бірге өмір сүріп, өздерінің жеке қауымдастығын құрайды.

Тарихи талдау көрсеткендей, культтер көбінесе әлеуметтік сілкініс, саяси тұрақсыздық және экзистенциалдық дағдарыстар кезінде пайда болады. Мұндай уақытта адамдар жайлылық, қауіпсіздік пен өмірдің мәнін іздейді, ал культтер өз кезегінде соның барлығын қамтамасыз етуге уәде береді. «Таңдау тираниясы» және ақпараттың шамадан тыс жүктелуімен сипатталатын заманауи әлем оңай жауаптар мен тиесілілік сезімін ұсынатын культтердің таралуы үшін қолайлы жағдай жасайды. Және бұның бәрін деструктивті ұйым басшылары қолданып, өз ілімдерін тарата бастайды [2].

Деструктивті ағымдар жаңа адамдарды кез келген жерде кездестіріп, өздеріне тартады, оған: әлеуметтік медиа, пікірталас топтары, әлеуметтік клубтар, іс-шаралар және т.б жатады. Бұл әдетте ешкімнің күдігін тудырмайтын, қауіп төндірмейтін, қоғамдық жағдайлар. Культ мүшелері әдетте әлсіз олжаны нысанаға алады. Ал әлсіз олжа дегеніміз көп жағдайда сезімтал адамдар болып келеді. Бұл - бақытсыз өмірлік жағдай сияқты бір нәрседен құтылудың және тиесілі болу, қабылдану, мағына табудың жолын іздейтін адамдар. Деструктивті ағымдар сол бойынша, арамыздағы осал адамдарды,

мысалы: қашып кеткен жасөспірімдер, нашақорлар, зорлық-зомбылық құрбандары, өлім немесе ажырасу арқылы жақынынан айырылғандар, сенімсіздік немесе психикалық денсаулық мәселелерінен зардап шегетіндер немесе қоғамнан ажырап қалғандар, яғни сезімтал адамдарды аулайды.

Ұйымға қосылған жаңа адамдар әдетте топтың мақсатын әлі түсінбейді, бірақ олар деструктивті ағым мүшелерінің қасында болғанда, сүйіспеншілік пен қабылдауға бөленеді. Бұл манипуляциялар болашақта топтық іс-шараларға адамдардың қайта оралуына ықтимал болады, «махаббат бомбасы» деп аталатын бұл тактика адамдар белгілі бір уақыт ішінде іздеген нәрсесін тапқандарына сендіру кепілдігі. Деструктивті ағымдардың индоктринациясы бастапқы кезеңдерде өте маңызды, өйткені адам әлі олардың ықпалында емес және өзін қауіпсіз сезіну арқылы ол бірте-бірте ұйымға қосыла бастайды.

Деструктивті ағымдар жаңа мүшелерді сіңіре отырып, өмірдің көптеген саласынан оларды ажыратады: отбасыларынан, достарынан және жұмысынан. Яғни, олардың жеке басын топқа сәйкестендіру үшін баяу өзгертуді мақсат етеді. Теріс ағым өкілдері жаңадан келген адамдардан ақшаларын, заттарын және тіпті денелерін культ көшбасшысына және басқа мүшелерге беруге мәжбүрлей алады. Кейде олар жаңа танысқан адамдарға үйленуге де мәжбүрлейді. Олар жазалау, бір нәрседен айыру және оларды тоздыру үшін көп амалдарды қолданулары мүмкін. Бұндай манипуляциялардан кейін кейде қауіпті мәселелерді қамтитын әрекеттер жаңа мүшелерді топқа тәуелді етеді және кейін ұйымнан шығуға қорқыныш сезімі пайда болады. Осылайша, толығымен бас ізеген жаңа мүшелер бұрынғы өміріндегідей емес, өзгеше ойламайтындай әрекет етеді [3].

Жастар бірқатар психологиялық ерекшеліктеріне байланысты культтердің ықпалына ерекше бейім. Жасөспірімдік кезең - тұрақсыздық, жеке басын іздеу және гормондық өзгерістер кезеңі. Жасөспірімдер жиі жақындықты, қабылдауды және культтер белсенді түрде пайдаланатын нақты нұсқауларды қажет етеді.

Жастар үшін культтерді тартымды ететін негізгі факторлар:

Қарапайымдылықтың тартымдылығы: қазіргі қоғамды көптеген мүмкіндіктері бар нұсқалардың тираниясы ретінде сипаттауға болады. Жастар өздерінің болашағы үшін үлкен нұсқаларға тап болады, бұл көбінесе таңдаудың сал ауруына әкеледі. Ғасырлар бойы біз экзистенциалды сұрақтар мен белгісіздік кезінде табынушылықтардың қалай өркендейтінін көрсететін айқын үлгіні көре аламыз. Біздің жаһанданған, цифрлық мәдениетіміз жұмысқа, хоббиге, жыныстық қатынасқа, қарым-қатынасқа, диетаға, эстетикаға және руханилыққа арналған көптеген нұсқаларды ұсынады.

Жақындықты іздеу: адамдар қауымдастықты іздейді, өйткені бұл біздің өмір сүруіміз және үздіксіз эволюциямыз үшін қажет. Топ қауіпсіздікті, ыңғайды және жайлылықты қамтамасыз етеді. Тіршілікке деген ұмтылыс көбінесе жасөспірімдер жақындыққа ұмтылатын дүбірлі жастық жылдары шыңына жетеді. Сонымен қатар, зерттеулер эмоционалды күйзеліске ұшыраған адамдардың табынушылық мүшелерінің созылған қолдарына көмек беру ықтималдығын көрсетті.

Осалдық және бейімділік: Теріс діни немесе идеологиялық ұйымдарға қосылатындардың қарапайым азаматтар екендігі таңқаларлық болуы мүмкін. Біз оларды көшеде ешкімнен ажырата алмаймыз; олар көп тұрғыдан біздің көпшілігімізден ерекшеленбейді. Дегенмен, бір басты ерекшелік бар: культ мүшелері әдетте өзін-өзі бағалаудың төмендігімен ауыр проблемаларға ие. Төмен өзін-өзі бағалауы бар адамдар қоғам қабылдауына ұмтылып, табыну топтары бастапқыда адамдарды тарту үшін қолданатын харизмаға, сүйкімділікке және жылылыққа оң ой қалыптастырады.

Жасөспірімдер белгісіздікке, өзін-өзі танудың болмауына және гормоналды өзгерістерге тап болады. Зерттеулер көрсеткендей, әйелдердің ерлерге қарағанда әлеуметтік жаратылысы біршама белсенді болып табылады және олардың өз имиджі ең алдымен өз тобының немесе ұйымының көріністеріне негізделген. Демек, жасөспірім қыздар мен әйелдер культ мүшелерінің 70% құрайтыны орынды сияқты. Жасөспірімдік кезең – экзистенциалды сұрақтар туындайтын және жасөспірімдер өзін, әлемді және ондағы орнын түсінуге тырысатын өтпелі кезең. Жасөспірімдер көбірек шешім қабылдауға еркін екенін байқайды [4].

Деструктивті ағым ұйымдары осы сұраныстарды белсенді қозғап, жастарға эмоционалды қолдау, нақты өмірлік мән және ерекшелік иллюзиясын береді.

Деструктивті культтер өз мүшелерін, әсіресе балалар мен жасөспірімдерді басқару үшін әртүрлі психологиялық әдістерді қолданады. Оларға мыналар жатады:

Кішкентай кезінен культтік білім беру: балаларды культке сіңіру ересектердікінен ерекшеленеді. Баланың миы әлі де даму процесінде болған соң, ол губка сияқты қоршаған әлемді, өзі өмір сүретін ортада әрекет жасайтын ересектер әлемін сіңіреді. Бала айналасындағылардың дүниетанымын қабылдайды және оны өзінің шындығы ретінде қабылдайды, өйткені ол тек осыны біледі [1, с. 55].

Көшбасшы мен оның ілімінің басымдылығы: деструктивті ағымдарда культ жетекшісі немесе оның ілімдері әрқашан барлық нәрседен басымдыққа ие. Осындай ортада өскен бала ешқашан ата-анасының әлеміне назар аудармайды, өйткені оны культ басшысы мен культ талаптары толығымен жеп

кетуі әбден мүмкін. Бұл талаптар әдетте жоғары және қол жетімсіз, өйткені ұйым көшбасшысы перфекционист, тойымсыз және оның стандарттарына немесе идеалдарына сәйкес келмейтіндер қудалануы мүмкін. Сонымен қатар, культ жетекшісі өз мүшелерін қорқыту тактикасын қолдану арқылы оларды үнемі оған деген құрмет пен өз-өздеріне деген ұят күйінде ұстайды. Бұл қорқыныш, ұят және басқаға толығымен сіңу жағдайында ата-анасының қамқорлығы мен назарын қажет ететін балаға жасына сәйкес талаптарға орын жоқ [5].

Оқшаулау және абьюз: баланы мектепке жіберу сыртқы әлеммен қарым-қатынас жасау - көптеген культтер үшін қауіп дегенді білдіреді. Табынушылықтың қаншалықты оқшаулануына байланысты, ұйым мүшелері балаларға тек өздерінің оқуын қамтамасыз етеді. Сонымен қатар, оның тәрбиесіне күмәндануға мәжбүрлейтін сыртқы әсердің болмауына көз жеткізеді.

Баланы қоғамнан оқшаулау оны зорлық-зомбылыққа – жыныстық, физикалық, рухани, эмоционалдық және психологиялық тұрғыдан осал етеді. Оқшауланған топтар өздерінің ережелерін жасайды және ненің дұрыс, ненің бұрыс екенін шешеді. Мысалы, көп культтерде балалар мен жасөспірімдерді үлкен адамдардай жақсы қабылдап, жақсы көреді. Бұл оларға ұзақ уақыт жұмыс істеуге, үлкендермен бірге ғибадат етуге және медитация жасауға тура келетінін білдіреді.

Балалардың объективтілігі: деструктивті ағымдарда балалар ыңғайсыздық ретінде қарастырылады немесе табынуды одан әрі жалғастыру ұрпағы ретінде пайдаланылады. Бұл екі жағдайда да балалар объектілер ретінде қарастырылады және олардың жеке тұлғасын дамытуға шақырылмайды. Ұйымдағы ешнәрсе баланың мүддесіне сай келмейді, себебі юарлығы басшының, ұйымның мүддесі үшін.

Газлайтинг: теріс ағымдардың басты ерекшелігі - газлайтинг - бұл термин «Gaslight» фильмінен алынған, мұнда жас әйелді күйеуі оны жынды болып жатыр деп сендіреді. Культтер мұны кең ауқымда қолданып, бұл өз мүшелерін немесе ізбасарларын өз пікірлеріне үнемі күмәндану және культ жетекшісінің пікірлері мен идеяларын ұстану үшін жасалған. Яғни, басқалардың үстінен билікті сақтау және өз әрекеттері үшін жауапкершіліктен бас тарту жаттығулары.

Жалған идеалдарды таңу және дәстүрлі құндылықтарды жою: культтер көбінесе жалпы қабылданған мораль мен этика нормаларына қайшы келетін баламалы құндылықтар жүйесін ұсынады. Адамның бұл ұйымға дейінгі ұстанған приоритеттері, оның тіпті бұрынғы өмірі мүлдем жоққа шығарылады. Бұндай манипуляция культ көшбасшысына адамдарды оңай басқаруға және өз мақсаты мен қалауларына тез жетуге көмек береді. Яғни, топ мүшелерінің миы толығымен шайылып, олар не істеп жатқандарын түсінбей, бөгде адамдарды елемейді [6].

Психикалық зорлық-зомбылық және өзіне зиян келтіру: кейбір жағдайларда культтер өз мүшелерін өзін-өзі өлтіруге немесе өзін-өзі жоюдың басқа түрлеріне итермелеуі мүмкін. Өмірден алынған мысалдар психологиялық әлсіздік пен культтің сөзсіз басқарылатынын көрсетеді. Бұл бойынша «Жұмақ қақпасы» (жұмысқа қабылданғандар қоғамнан оқшауланған және жердегі қайғы-қасіретті жеңуге уәде беріп, бөтендік сезімімен күресетін), «NXIVM» (ұйым өзін-өзі жетілдіруге ұмтылатын, психологиялық зорлық-зомбылықтың күшеюі арқылы оларды басқару және басқару арқылы жеке өсуге деген ұмтылысын пайдаланатын адамдарға бағытталған) сияқты деструктивті ағымдарды мысал етуге болады. Осы осалдықтарды анықтау арқылы белгілі бір адамдардың неліктен культтерге тартылатынын және бұл топтардың олардың қанағаттандырылмаған психологиялық және эмоционалдық қажеттіліктерін қалай пайдаланатынын түсінуге болады.

Егер адам, деструктивті ұйымнан кету бақытына ие болса, кейін ол өзінің жеке басын қалпына қалпына келтірудің ұзақ процесімен күресуге мәжбүр болады. Себебі оның барлығы культке жатқызылған немесе культтің арқасында бар деген ой әлі де болады. Кейде адам кетуге шешім қабылдағанда, оның отбасы онымен барлық байланысты үзіп, ортақ ешнәрсе иемденгісі келмейді. Сол себепті ұйымнан кеткен адам психологиялық тұрғыдан аман қалу үшін отбасымен байланысын толық үзуі керек. Осылайша деструктивті культте болу салдары өте ауыр және ұзаққа созылуы мүмкін екенін түсіуге болады. Деструктивті ұйым салдарына мыналар жатады:

Психологиялық мәселелер: депрессия, мазасыздық, жарақаттан кейінгі стресстік бұзылулар, тұлғалық бұзылулар.

Әлеуметтік мәселелер: қарапайым қоғамға бейімделу қиындығы, оқшаулану, қарым-қатынас проблемалары.

Рухани мәселелер: дәстүрлі дінмен байланысын жоғалту, рухани аштық пен бағдарсыздық [2, с. 112].

Физикалық проблемалар: дұрыс емдеудің болмауынан туындаған денсаулық проблемаларының өршуі.

Жастарды культтердің деструктивті әсерінен қорғау кешенді тәсілді талап етеді, оған мыналар кіреді:

Ақпараттандыруды арттыру: жастарды, ата-аналарды, мұғалімдерді және қоғамды культтермен байланысты қауіптер және олардың әсер ету әдістері туралы ақпараттандыру қажет. Оған БАҚ, жаңалықтар, әлеуметтік желілер және тағы да басқа әрекеттер жатады.

Сыни тұрғыдан ойлауды дамыту: жастарға манипуляцияны танып, қысымға қарсы тұру үшін ақпаратты сыни тұрғыдан талдау дағдыларын үйрету маңызды. Яғни, адамдар дұрыс жолдан таймай, адасып қалмауы үшін, олардың психологиялық тұрғыдан ситуацияны дұрыс қабылдауын үйретуді жүзеге асыру керек.

Салауатты әлеуметтік ортаны қолдау: оң әлеуметтік байланыстарды және отбасында, мектепте, достар арасында және қоғамда тиесілілік сезімін дамыту үшін жағдайлар жасалуы керек. Жастар девиантты мінез-құлқы бар адамдардан алшақ болып, дұрыс ортада қарапайым, бәрімізге үйреншікті қарым-қатынас орнатуы тиіс.

Психологиялық көмек: культтердің ықпалынан зардап шеккендерге білікті психологиялық көмектің қолжетімді болуын қамтамасыз ету маңызды. Психологтар мен өзге де мамандардың теріс ағымға түсіп кеткен адамдарға көмек көрсетуі үшін арнайы оқу жұмыстарын өткізу арқылы, олар тек психологиялық көмек қана емес, сонымен қатар әлеуметтік көмек көрсетуі әбден ықтимал. Ал бұл өз кезегінде адамдардың қоғамға тез сіңісіп кетуіне көмектеседі.

Ведомствоаралық өзара іс-қимыл: деструктивті культтердің алдын алу және оларға қарсы тұру үшін оқу орындары, мемлекеттік органдар, қоғамдық ұйымдар және дін өкілдері арасында өзара іс-қимылды орнату қажет. Яғни, мемлекет кез келген уақытта діни, саяси, әлеуметтік және мәдени дағдарыстарға дайын болып, оларға тиісті мекемелердің соққы беруін қадағалау қажет [7].

Қорытындылай келе, осы жаһандық белгісіздік кезеңінде ата-аналар, мұғалімдер мен мамандар жастарымызды өзін-өзі қабылдауға, дұрыс әлеуметтік топ табуға, дені сау және тәуелсіз жеке тұлға болуға еркін, қауіпсіз, автономды болашақты құруға бағыттауы керек. Мәжбүрлеу мен теріс культтік топтардағы күштеу мен радикалданудың дамып келе жатқан сипатын ескере отырып, пәнаралық зерттеулердің өзекті қажеттілігі туындайды.

Психологтар, әлеуметтанушылар, саясаттанушылар және құқық қорғау органдары арасындағы ынтымақтастық индоктринацияның негізінде жатқан психологиялық механизмдерді түсінуімізді тереңдетуге көмектеседі. Болашақ зерттеулер цифрлық платформалар мен әлеуметтік медианың бұл процестерді одан әрі қалай күшейтетінін және тиімді араласу мен алдын алу стратегияларын зерттеуі керек. Зерттеу сонымен қатар жеке және қауымдық емдеу тәжірибесін зерттей отырып, бұрынғы культ мүшелерінің ұзақ мерзімді қалпына келтіру процестерін қарастыруы керек.

Сонымен қатар культтер мен деструктивті ағымдық ұйымдар қолданатын психологиялық тактикалар туралы хабардар болу одан әрі индоктринацияның алдын алу үшін маңызды. Қоғамдық білім беру сыни ойлау дағдыларын қалыптастыруға, медиа сауаттылықты арттыруға және адамдарды манипуляциялық мінез-құлқыты тануға үйретуге бағытталуы керек. Бұған қоса, қаржыландыру, зерттеу және үгіт-насихат арқылы алдын алу, қалпына келтіру жұмыстарын қолдау өте маңызды.

Бұрынғы табынушыларға психологиялық қолдау көрсету, культтерден зардап шеккен отбасыларға ресурстармен қамтамасыз ету және тұрақтылықты қалыптастыратын қауымдастық негізіндегі бағдарламаларды күшейту кіреді. Осылайша, қорытындылай келе, деструктивті ағымдар және олардың жастарға әсерін қоғамның кез келген саласынан байқауға болады және кейін олардың қалпына келу үрдісі дұрыс жүзеге асуы үшін ауқымды жұмыстар жүргізілуі тиіс.

Әдебиеттер тізімі

1. Гусев Д.А. Психология религиозных сект. – М.: Наука, 2010. – 256 с.
2. Сидоров Е.Н. Влияние культов на молодежь: социологический анализ. – СПб.: Университетская книга, 2012. – 198 с.
3. Петров С.В. Теология новых религиозных движений // Вопросы теологии. – 2015. – №3. – С. 45–58.
4. Фёдоров А.М. Деструктивные религиозные движения в постсоветском пространстве // Религиоведческие исследования. – 2019. – №4. – С. 110–124.
5. Кузнецов И.Б. Теология и современная секта: вызов вере. – Казань: Изд-во КФУ, 2020. – 142 с.
6. Schils, N., Verhage, A. (2017). Understanding how and why young people enter radical or violent extremist groups. *International Journal of Conflict and Violence*, 11, 17.
7. Williams, G.-R., Bernard, M. L., Jeffers, R. F. (2017). Examining the, ideological, sociopolitical, and contextual factors underlying the appeal of extremism. *Advances in Intelligent Systems and Computing*, 480, 307-319.